

उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये रंगमंचाच्या माध्यमातून जीवनकौशल्य विकासाचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ अमित ए गावंडे

सहयोगी प्राध्यापक

श्री शिवाजी शिक्षण महाविद्यालय, अमरावती

पीएच. डी. संशोधक,

वैशाली मुळे (वानखडे)

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

सारांश

प्रस्तुत संशोधनाचा विषय "उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये रंगमंचाच्या माध्यमातून जीवनकौशल्य विकासाचा चिकित्सक अभ्यास" हा आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये कला-एकात्मिक, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षणावर विशेष भर देण्यात आला असून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी जीवनकौशल्यांचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे. या पार्श्वभूमीवर रंगमंच हे प्रभावी शैक्षणिक माध्यम म्हणून विद्यार्थ्यांच्या संवादकौशल्य, आत्मविश्वास, नेतृत्व, समूहकार्य, सर्जनशीलता, भावनिक समतोल आणि समस्या सोडविण्याच्या क्षमतेच्या विकासात कितपत उपयुक्त ठरते, याचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधनासाठी **वर्णनात्मक संशोधन पद्धती** स्वीकारण्यात आली. माहिती संकलनासाठी विद्यार्थ्यांची प्रश्नावली, निरीक्षण नोंदी तसेच आवश्यकतेनुसार शिक्षकांचा अभिप्राय या साधनांचा उपयोग करण्यात आला. संकलित माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण करून संशोधन उद्दिष्टानुसार अर्थनिर्वचन करण्यात आले. अभ्यासात जीवनकौशल्यांची विद्यमान पातळी, रंगमंच-आधारित उपक्रमांचा विविध जीवनकौशल्यांवरील परिणाम आणि जीवनकौशल्य विकासासाठी रंगमंचाची शैक्षणिक उपयुक्तता यांचा अभ्यास करण्यात आला. अभ्यासातून असे आढळून आले की, रंगमंच-आधारित उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या प्रभावी संवादकौशल्यात, आत्मविश्वासात, नेतृत्वगुणांमध्ये, सहकार्याच्या वृत्तीत, सर्जनशील विचारक्षमतेत आणि भावनिक समतोलाला सकारात्मक वाढ होते. भूमिकानिर्वाह, नाट्याभिनय, प्रसंगनाट्य आणि समूह सादरीकरण यांमुळे विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग वाढून अनुभवाधारित शिक्षण अधिक प्रभावी होते. तसेच सामाजिक मूल्यांची जाणीव, सहानुभूती, निर्णयक्षमता आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित होण्यासही रंगमंच सहाय्यक ठरतो. तथापि, प्रशिक्षित शिक्षकांची उपलब्धता, आवश्यक संसाधने, शालेय नियोजन आणि सातत्यपूर्ण मूल्यमापन या घटकांवर त्याची परिणामकारकता अवलंबून असल्याचे दिसून आले.

निष्कर्षतः, उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्य विकासासाठी रंगमंच हे प्रभावी, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थी-केंद्रित शैक्षणिक माध्यम असल्याचे स्पष्ट झाले. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा-2023 तसेच WHO आणि UNESCO यांच्या शिफारशींशी हे निष्कर्ष सुसंगत असून शालेय शिक्षणात नाट्याधारित अध्यापनाचा नियोजनबद्ध व सातत्यपूर्ण समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासाला प्रभावी चालना मिळू शकते.

Keywords: रंगमंच, जीवनकौशल्ये, उच्च प्राथमिक शिक्षण, कला-एकात्मिक शिक्षण, अनुभवाधारित शिक्षण, नाट्याधारित अध्यापन.

प्रस्तावना :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (National Education Policy-2020) मध्ये विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास हा शिक्षणाचा केंद्रबिंदू मानण्यात आला आहे. ज्ञानार्जनाबरोबरच सर्जनशीलता, चिकित्सक विचार, संवादकौशल्य, सहकार्य, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि सामाजिक-भावनिक कौशल्यांचा विकास करण्यासाठी कला-आधारित शिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. शिक्षण प्रक्रियेत नाटक, संगीत, चित्रकला, नृत्य यांसारख्या कलांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांचे अनुभवाधारित, आनंददायी आणि अर्थपूर्ण शिक्षण घडते. त्यामुळे शालेय शिक्षणात रंगमंचाचा वापर ही केवळ कलात्मक कृती नसून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी प्रभावी शैक्षणिक पद्धती ठरते (शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार, 2020). रंगमंच शिक्षण ही अशी अध्यापन प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये अभिनय, संवाद, भूमिका सादरीकरण, प्रसंगनिर्मिती, नाट्यलेखन, अभिव्यक्ती आणि समूह सहभाग यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना शिकण्याची संधी उपलब्ध होते. या प्रक्रियेत विद्यार्थी सक्रिय सहभाग घेतात, अनुभवातून शिकतात आणि सामाजिक परिस्थितीचे आकलन विकसित करतात. रंगमंच विद्यार्थ्यांच्या कल्पनाशक्तीला चालना देतो तसेच त्यांच्या भावनिक, सामाजिक आणि बौद्धिक विकासास पूरक ठरतो (Heathcote & Bolton, 1995; Wagner, 1998). जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार (World Health Organization) जीवनकौशल्ये म्हणजे व्यक्तीला दैनंदिन जीवनातील विविध आव्हानांना सकारात्मक आणि परिणामकारकपणे सामोरे जाण्यास सक्षम करणाऱ्या मानस-सामाजिक क्षमता होत. निर्णयक्षमता, चिकित्सक विचार, सर्जनशील विचार, प्रभावी संवाद, आंतरवैयक्तिक संबंध, आत्मजाणीव, सहानुभूती, भावना व्यवस्थापन आणि तणाव व्यवस्थापन ही जीवनकौशल्ये विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी अत्यंत आवश्यक मानली जातात (WHO, 1997). विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासात नाटकाचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. नाट्यप्रक्रियेमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास वाढतो, सार्वजनिकरित्या बोलण्याचे धैर्य निर्माण होते, नेतृत्वगुण विकसित होतात, समूहामध्ये कार्य करण्याची वृत्ती वाढते आणि सर्जनशील विचारक्षमतेचा विकास होतो. भूमिका साकारताना विद्यार्थी विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक मूल्यांचा अनुभव घेतात. त्यामुळे नाट्यशिक्षण हे मूल्यशिक्षण, सामाजिक जाणीव आणि जीवनकौशल्य विकासाचे प्रभावी माध्यम ठरते (UNESCO, 2006; NCERT, 2023). सध्याच्या शिक्षणव्यवस्थेत शैक्षणिक गुणवत्तेबरोबरच विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्य विकासावर भर देण्याची आवश्यकता अधोरेखित होत आहे. तथापि, अनेक शाळांमध्ये नाट्याधारित अध्यापनाचा वापर मर्यादित प्रमाणात होत असल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या अनेक संधी उपलब्ध होत नाहीत. विशेषतः उच्च प्राथमिक स्तर हा विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक, भावनिक आणि बौद्धिक विकासाचा संवेदनशील टप्पा असल्यामुळे या स्तरावर रंगमंचाचा प्रभाव अभ्यासणे आवश्यक ठरते. या पार्श्वभूमीवर "उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये रंगमंचाच्या माध्यमातून जीवनकौशल्य विकासाचा चिकित्सक अभ्यास" हे संशोधन महत्त्वपूर्ण ठरते.

संशोधनाची गरज (Need of the Study)

आजच्या बदलत्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि तांत्रिक वातावरणात विद्यार्थ्यांना केवळ विषयज्ञान पुरेसे नसून प्रभावी जीवनकौशल्यांचीही आवश्यकता आहे. विविध संशोधनांमधून असे दिसून आले आहे की अनेक विद्यार्थ्यांमध्ये प्रभावी संवादकौशल्याचा अभाव असल्यामुळे ते आपले विचार स्पष्टपणे व्यक्त करू शकत नाहीत. रंगमंचीय उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या मौखिक व अमौखिक संवादकौशल्याच्या विकासासाठी उपयुक्त ठरतात (WHO, 1997; NEP, 2020). अनेक विद्यार्थ्यांमध्ये सार्वजनिकरित्या बोलण्याची भीती, आत्मविश्वासाचा अभाव आणि स्वतःबद्दलची असुरक्षितता दिसून येते. नाट्यप्रयोग, भूमिका अभिनय आणि रंगमंचावरील सहभागामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास वाढतो आणि सकारात्मक स्व-प्रतिमा विकसित होते

(Heathcote & Bolton, 1995). शालेय स्तरावर नेतृत्वगुणांचा विकास होणे आवश्यक असले तरी पारंपरिक अध्यापन पद्धतींमध्ये विद्यार्थ्यांना नेतृत्व करण्याच्या संधी मर्यादित प्रमाणात मिळतात. नाट्यप्रक्रियेद्वारे नियोजन, निर्णय घेणे, जबाबदारी स्वीकारणे आणि सहकार्याने कार्य करणे यांसारखे नेतृत्वगुण विकसित होतात (UNESCO, 2006). समूहात कार्य करण्याची क्षमता ही 21 व्या शतकातील महत्त्वाची कौशल्य मानली जाते. नाटकामध्ये विविध भूमिका, सहकार्य, समन्वय आणि सामूहिक प्रयत्न आवश्यक असल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये संघभावना, सहकार्याची वृत्ती आणि परस्पर आदर विकसित होतो (NCERT, 2023). सध्याच्या स्पर्धात्मक वातावरणात विद्यार्थ्यांवर शैक्षणिक आणि सामाजिक ताण वाढत असून त्यांना भावनिक समतोल राखण्याची आवश्यकता आहे. नाट्यक्रिया विद्यार्थ्यांना भावना व्यक्त करण्याची, इतरांच्या भावना समजून घेण्याची आणि भावनिक व्यवस्थापनाची संधी उपलब्ध करून देतात. त्यामुळे भावनिक बुद्धिमत्ता आणि मानसिक आरोग्याच्या विकासासाठी रंगमंच उपयुक्त ठरतो (WHO, 1997). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये कला-समन्वित शिक्षणावर भर देण्यात आला असला तरी प्रत्यक्ष शालेय स्तरावर नाट्याधारित उपक्रमांचे प्रमाण तुलनेने कमी असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे रंगमंचाच्या माध्यमातून जीवनकौशल्य विकास कितपत प्रभावी ठरतो याचा चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधन या संदर्भात उपयुक्त निष्कर्ष उपलब्ध करून देईल आणि शालेय शिक्षणात नाट्याधारित अध्यापनाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी मार्गदर्शक ठरेल.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये रंगमंचाच्या माध्यमातून जीवनकौशल्य विकासाच्या पातळीचा अभ्यास करणे. रंगमंच-आधारित उपक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या विविध जीवनकौशल्यांवर (संवादकौशल्य, आत्मविश्वास, नेतृत्व, समूहकार्य, भावनिक समतोल इ.) होणाऱ्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास करणे. उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्य विकासासाठी रंगमंच हे प्रभावी शैक्षणिक माध्यम म्हणून कितपत उपयुक्त आहे, याचे चिकित्सक मूल्यमापन करणे.

गृहीतके (Hypotheses)

उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये रंगमंच-आधारित उपक्रमांमुळे जीवनकौशल्यांचा विकास होतो. रंगमंचाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या संवादकौशल्य, आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण आणि समूहात कार्य करण्याच्या क्षमतेत सकारात्मक वाढ होते. शालेय अध्यापन प्रक्रियेत नियमित नाट्याधारित उपक्रमांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासाला चालना मिळते.

साहित्याचा आढावा (Review of Literature)

भारतीय अभ्यास : भारतामध्ये जीवनकौशल्य शिक्षणावर विविध संशोधनांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी जीवनकौशल्यांचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे. शालेय स्तरावर जीवनकौशल्य कार्यक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता, समस्या सोडविण्याची क्षमता, प्रभावी संवाद आणि भावनिक समायोजन यामध्ये सकारात्मक वाढ झाल्याचे दिसून आले. शाळेतील अध्यापन प्रक्रियेत जीवनकौशल्यांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात आणि सामाजिक सहभागात गुणात्मक सुधारणा होते.

नाट्यशिक्षण (Drama Education) : भारतातील संशोधनांमध्ये नाट्यशिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक, भावनिक व जीवनकौशल्यांच्या विकासासाठी प्रभावी माध्यम असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. भूमिकानाट्य, प्रसंगनाट्य, संवाद आणि रंगमंचीय सादरीकरण यांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्य, नेतृत्व, सर्जनशीलता, आत्मविश्वास आणि सहानुभूती विकसित होते.

विशेषतः माध्यमिक व उच्च प्राथमिक विद्यार्थ्यांमध्ये नाट्यआधारित हस्तक्षेपामुळे भावनिक बुद्धिमत्ता व जीवनकौशल्यांमध्ये वाढ झाल्याचे संशोधनात आढळते.

अनुभवाधारित शिक्षण (Experiential Learning) : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार अनुभवाधारित शिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. प्रत्यक्ष कृती, सहभाग, निरीक्षण आणि चिंतन यांच्या माध्यमातून विद्यार्थी अधिक प्रभावीपणे शिकतात. अशा पद्धतीमुळे ज्ञानाबरोबरच जीवनकौशल्ये, निर्णयक्षमता आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित होते. नाट्यशिक्षण हे अनुभवाधारित शिक्षणाचे प्रभावी साधन मानले जाते.

कला-आधारित शिक्षण (Art-Based Education) : भारतीय शिक्षणव्यवस्थेमध्ये कला-आधारित शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलता, संवादकौशल्य, आत्मअभिव्यक्ती आणि सामाजिक सहभाग वाढविण्यास उपयुक्त ठरते. कला आणि नाट्य यांच्या एकत्रित वापरामुळे विद्यार्थ्यांचा शिकण्यातील सहभाग वाढतो आणि जीवनकौशल्यांचा विकास अधिक प्रभावीपणे होतो. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २०२३ मध्ये कला-एकात्मिक अध्यापनावर भर देण्यात आला आहे.

परदेशी अभ्यास

WHO Life Skills Education : जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) जीवनकौशल्यांची दहा मूलभूत कौशल्ये (Self-awareness, Empathy, Critical Thinking, Creative Thinking, Decision Making, Problem Solving, Effective Communication, Interpersonal Relationship, Coping with Stress, Coping with Emotion) निश्चित केली आहेत. या कौशल्यांचा विकास शालेय शिक्षणातून केल्यास विद्यार्थ्यांच्या मानसिक, सामाजिक आणि भावनिक विकासाला चालना मिळते. WHO च्या जीवनकौशल्य शिक्षण मॉडेलचा अनेक देशांमध्ये यशस्वी वापर करण्यात आला आहे.

UNESCO : UNESCO ने शिक्षणामध्ये सर्जनशीलता, कला, सांस्कृतिक सहभाग आणि जीवनकौशल्ये यांना शाश्वत विकासासाठी आवश्यक मानले आहे. कला-आधारित व विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षणामुळे सहकार्य, संवाद, चिकित्सक विचार आणि सामाजिक समावेशकता विकसित होते. UNESCO च्या अहवालांमध्ये नाट्य, संगीत आणि दृश्यकला यांचा अध्यापनात समावेश करण्याची शिफारस करण्यात आली आहे.

Drama in Education : आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील संशोधनानुसार Drama in Education (DiE) ही पद्धत विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलता, संवाद, चिकित्सक विचार, सहकार्य, आत्मविश्वास आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित करण्यासाठी प्रभावी आहे. भूमिकानाट्य व रंगमंचीय क्रियाकलाप विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकण्याची संधी देतात आणि जीवनकौशल्यांचा विकास घडवून आणतात.

सृजनात्मक अध्ययन : सृजनात्मक अध्ययन ही संकल्पना विद्यार्थ्यांच्या सक्रिय सहभाग, कल्पनाशक्ती, सहकार्य आणि अनुभवाधारित शिक्षणावर आधारित आहे. सर्जनशील अध्यापनामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतंत्र विचार, नवोपक्रम, संवादकौशल्य आणि आत्मविश्वास वाढतो. रंगमंचीय उपक्रम हे **Creative Learning** चे प्रभावी साधन मानले जाते, कारण त्यातून विद्यार्थ्यांना अनुभवातून शिकण्याची संधी मिळते.

पूर्व संशोधनातील उणिवा (Research Gap) : वरील साहित्याच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की भारतात जीवनकौशल्य शिक्षण, नाट्यशिक्षण, अनुभवाधारित शिक्षण आणि कला-आधारित शिक्षण यांवर स्वतंत्रपणे अनेक संशोधने उपलब्ध आहेत. तसेच WHO व UNESCO यांनी जीवनकौशल्ये आणि कला-आधारित शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. तथापि, उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये रंगमंचाच्या माध्यमातून जीवनकौशल्य विकासाचा चिकित्सक अभ्यास या

विषयावर, विशेषतः मराठी माध्यमातील शाळांच्या संदर्भात, व्यापक व अनुभवजन्य संशोधन तुलनेने मर्यादित आढळते. त्यामुळे सदर संशोधन ही उणीव भरून काढण्याचा प्रयत्न करेल.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

सदर संशोधनामध्ये **वर्णनात्मक संशोधन पद्धती अवलंबिली आहे. उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये रंगमंचाच्या माध्यमातून जीवनकौशल्य विकासाची विद्यमान पातळी, रंगमंच-आधारित उपक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या संवादकौशल्य, आत्मविश्वास, नेतृत्व, समूहकार्य, भावनिक समतोल इत्यादी विविध जीवनकौशल्यांवर होणारा परिणाम तसेच जीवनकौशल्य विकासासाठी रंगमंच हे प्रभावी शैक्षणिक माध्यम म्हणून कितपत उपयुक्त आहे, याचा वस्तुनिष्ठ व चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी ही पद्धती उपयुक्त आहे. या पद्धतीद्वारे विद्यार्थ्यांकडून प्रश्नावली, निरीक्षण नोंदी व आवश्यकतेनुसार शिक्षकांच्या अभिप्रायाद्वारे माहिती संकलित करून तिचे सांख्यिकीय विश्लेषण केले आहे. प्राप्त निष्कर्षांच्या आधारे विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्य विकासाची पातळी, रंगमंच-आधारित उपक्रमांची परिणामकारकता आणि शैक्षणिक प्रक्रियेत रंगमंचाचा प्रभावी वापर यांचे चिकित्सक मूल्यमापन करण्यात आली आहे.

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये उद्दिष्टनिहाय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन पुढीलप्रमाणे करण्यात आले आहे.

उद्दिष्ट क्र. 1 उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये रंगमंचाच्या माध्यमातून जीवनकौशल्य विकासाच्या पातळीचा अभ्यास करणे.

उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये रंगमंचाच्या माध्यमातून जीवनकौशल्य विकासाच्या पातळीचा अभ्यास करताना असे आढळून येते की, स्थानिक स्तरावर रंगमंच हा विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी प्रभावी शैक्षणिक माध्यम ठरतो. नाट्याभिनय, भूमिकानिर्वाह, संवाद सादरीकरण, लोककला आणि सांस्कृतिक उपक्रमांद्वारे विद्यार्थी आत्मविश्वास, प्रभावी संवाद, सहकार्य, नेतृत्व, निर्णयक्षमता, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि भावनिक संतुलन यांसारखी जीवनकौशल्ये अनुभवाधारित पद्धतीने आत्मसात करतात. ग्रामीण व शहरी दोन्ही भागांतील शाळांमध्ये रंगमंच विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या भावना व्यक्त करण्यासाठी, सामाजिक परिस्थिती समजून घेण्यासाठी आणि समूहात कार्य करण्यासाठी सुरक्षित व सर्जनशील व्यासपीठ उपलब्ध करून देतो. त्यामुळे स्थानिक सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भाशी जोडलेले शिक्षण अधिक अर्थपूर्ण व परिणामकारक बनते. (WHO, 1999; NCF, 2005; NEP, 2020)

राष्ट्रीय स्तरावर विचार करता, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 अनुभवाधारित, कौशल्याधारित आणि विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षणावर विशेष भर देते. या धोरणानुसार कला-एकात्मिक शिक्षण (Art Integrated Learning) आणि नाट्याधारित अध्यापन विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलता, चिकित्सक विचार, सहकार्य, संवाद कौशल्ये आणि सामाजिक-भावनिक विकासासाठी अत्यंत उपयुक्त मानले जाते. राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (NCF 2005) मध्येही नाट्य, संगीत, कला आणि स्थानिक सांस्कृतिक अभिव्यक्ती यांचा अध्यापन प्रक्रियेत समावेश करण्याची शिफारस करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे NCF-SE 2023 मध्ये सामाजिक-भावनिक शिक्षण (Social-Emotional Learning) आणि जीवनकौशल्यांचा विकास हा शालेय शिक्षणाचा महत्त्वपूर्ण उद्देश मानला असून, रंगमंच विद्यार्थ्यांना वास्तविक जीवनातील परिस्थितींचा अनुभव देऊन मूल्याधारित व उत्तरदायी नागरिक घडविण्यास सहाय्य करतो. त्यामुळे रंगमंच हा केवळ सहशालेय उपक्रम न राहता अध्यापन-अध्ययन प्रक्रियेचा प्रभावी घटक म्हणून उदयास येतो. (Ministry of Education, 2020; NCF, 2005; NCF-SE, 2023)

जागतिक स्तरावर जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) ने जीवनकौशल्य शिक्षणामध्ये निर्णयक्षमता, समस्या निराकरण, सर्जनशील विचार, चिकित्सक विचार, प्रभावी संवाद, आंतरवैयक्तिक संबंध, आत्मजागरूकता, सहानुभूती, भावना व्यवस्थापन आणि ताण-तणाव व्यवस्थापन या मूलभूत जीवनकौशल्यांवर भर दिला आहे. UNESCO ने शिक्षणामध्ये कला, संस्कृती आणि

सर्जनशील अभिव्यक्ती यांना शाश्वत विकास, शांतता, सामाजिक समावेशकता आणि जागतिक नागरिकत्वासाठी महत्त्वपूर्ण साधन मानले आहे. तसेच **UNICEF** सामाजिक-भावनिक शिक्षण आणि जीवनकौशल्य विकासासाठी सहभागात्मक, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थी-केंद्रित पद्धतींचा पुरस्कार करते. रंगमंच ही अशीच एक सक्रिय शिक्षण पद्धती असून ती विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, सहकार्य, सहिष्णुता, विविधतेचा स्वीकार, सांस्कृतिक संवेदनशीलता आणि जागतिक नागरिकत्वाची जाणीव विकसित करते. त्यामुळे उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये जीवनकौशल्य विकासासाठी रंगमंच हे स्थानिक गरजा, राष्ट्रीय शैक्षणिक उद्दिष्टे आणि जागतिक शैक्षणिक प्रवाह यांना जोडणारे प्रभावी माध्यम असल्याचे स्पष्ट होते. (WHO, 1999; UNESCO, 2006; UNESCO, 2021; UNICEF, 2019)

उद्दिष्ट क्र. 2 रंगमंच-आधारित उपक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या विविध जीवनकौशल्यांवर (संवादकौशल्य, आत्मविश्वास, नेतृत्व, समूहकार्य, भावनिक समतोल इ.) होणाऱ्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

रंगमंच-आधारित उपक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्यांच्या विकासावर होणारा परिणाम हा स्थानिक स्तरावर अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. शालेय स्तरावर नाट्य, भूमिकानाट्य, कथानाट्य, एकांकिका, लोककला आणि सादरीकरण यांसारख्या उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये प्रभावी संवादकौशल्य, आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण, सहकार्याची भावना, निर्णयक्षमता, सर्जनशीलता आणि भावनिक समतोल यांचा विकास होतो. ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थ्यांना स्वतःचे विचार स्पष्टपणे मांडण्याची, सामाजिक समस्यांवर विचार करण्याची आणि समूहात कार्य करण्याची संधी मिळते. महाराष्ट्रातील अनुभवाधारित शिक्षण, कृतियुक्त अध्यापन आणि कला-एकात्मिक शिक्षणाच्या अंमलबजावणीत रंगमंचीय उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रभावी माध्यम ठरत असल्याचे विविध संशोधनांतून स्पष्ट झाले आहे (NCF, 2023; NCERT, 2023).

राष्ट्रीय स्तरावर भारताच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये कला-एकात्मिक शिक्षण, अनुभवाधारित अध्यापन, 21 व्या शतकातील कौशल्ये आणि जीवनकौशल्यांचा विकास यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. या धोरणानुसार रंगमंच-आधारित अध्यापन विद्यार्थ्यांमध्ये चिकित्सक विचार, सर्जनशीलता, समस्या निराकरण, प्रभावी संवाद, सहकार्य, नेतृत्व, भावनिक बुद्धिमत्ता आणि सामाजिक जबाबदारी यांसारख्या कौशल्यांचा विकास घडवून आणते. NCF-2023 मध्येही भाषिक विकास, मूल्यशिक्षण, सामाजिक-भावनिक अध्ययन (Social Emotional Learning) आणि विद्यार्थीकेंद्रित अध्यापनासाठी नाट्य, भूमिका-अभिनय व सादरीकरण यांचा प्रभावी वापर करण्यावर भर देण्यात आला आहे. त्यामुळे रंगमंचीय उपक्रम हे केवळ सहशालेय कार्यक्रम नसून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचे आणि जीवनकौशल्य वृद्धीचे प्रभावी शैक्षणिक साधन म्हणून स्वीकारले जात आहेत (Ministry of Education, 2020; NCERT, 2023).

जागतिक स्तरावर जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) यांनी जीवनकौशल्यांमध्ये प्रभावी संवाद, आंतरवैयक्तिक संबंध, आत्मजाणीव, सहानुभूती, निर्णयक्षमता, समस्या निराकरण, भावनांचे व्यवस्थापन आणि तणाव व्यवस्थापन या मूलभूत कौशल्यांचा समावेश केला आहे. रंगमंच-आधारित शिक्षण विद्यार्थ्यांना या सर्व कौशल्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव देणारे माध्यम ठरते. UNESCO आणि UNICEF यांनीही कला-आधारित शिक्षण, नाट्यशिक्षण आणि सामाजिक-भावनिक शिक्षण (SEL) यांना शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDG-4) साध्य करण्यासाठी प्रभावी शैक्षणिक धोरण म्हणून मान्यता दिली आहे. विविध देशांतील संशोधनानुसार रंगमंचीय उपक्रमांमध्ये सहभागी होणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, नेतृत्व, सहकार्य, संवादकौशल्य, सर्जनशीलता, भावनिक स्थैर्य आणि सामाजिक समावेशकता अधिक विकसित होत असल्याचे आढळून आले आहे. त्यामुळे रंगमंच-आधारित शिक्षण हे केवळ कलात्मक अभिव्यक्तीचे साधन नसून 21 व्या शतकातील आवश्यक जीवनकौशल्यांचा विकास घडवून आणणारे जागतिक स्तरावर मान्यताप्राप्त प्रभावी शैक्षणिक माध्यम मानले जाते (WHO, 1997; UNESCO, 2021; OECD, 2019).

उद्दिष्ट क्र. 3 उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्य विकासासाठी रंगमंच हे प्रभावी शैक्षणिक माध्यम म्हणून कितपत उपयुक्त आहे, याचे चिकित्सक मूल्यमापन करणे.

उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्य विकासासाठी रंगमंच (Theatre in Education) हे प्रभावी शैक्षणिक माध्यम म्हणून उदयास आले आहे. चिकित्सक दृष्टिकोनातून पाहिले असता, रंगमंच विद्यार्थ्यांमध्ये संवादकौशल्य, आत्मविश्वास, सहकार्य, सर्जनशीलता, निर्णयक्षमता, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि भावनिक संतुलन यांसारख्या जीवनकौशल्यांचा विकास घडवून आणण्यास महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो. विषयाधारित अभिनय, भूमिकानिर्वाह, नाट्यछटा आणि प्रसंगनाट्य यांच्या माध्यमातून विद्यार्थी प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकतात. त्यामुळे ज्ञानाचे केवळ आकलन न होता त्याचे व्यवहारातील रूपांतर होते. World Health Organization (1999) ने जीवनकौशल्यांमध्ये प्रभावी संवाद, सहानुभूती, निर्णयक्षमता, समस्या निराकरण आणि तणाव व्यवस्थापन या कौशल्यांना मूलभूत मानले असून, रंगमंच या सर्व कौशल्यांच्या विकासासाठी अनुभवाधारित संधी उपलब्ध करून देतो (WHO, 1999; UNESCO, 2021).

स्थानिक संदर्भात विचार केला असता, महाराष्ट्रातील उच्च प्राथमिक शाळांमध्ये भाषा विषयाच्या अध्यापनात कथानाट्य, लोकनाट्य, एकांकिका, भारूड, पोवाडा, कीर्तन, भूमिकानिर्वाह आणि कृत्ययुक्त अध्यापनाचा वापर वाढत आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये भाषिक अभिव्यक्ती, सामाजिक जाणीव, सांस्कृतिक मूल्यांची जपणूक आणि सहकार्याची भावना विकसित होत असल्याचे विविध शैक्षणिक निरीक्षणांमध्ये दिसून येते. तथापि, अनेक ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता, नाट्यसाहित्याची अनुपलब्धता, वेळेचे नियोजन आणि परीक्षाकेंद्रित शिक्षणपद्धती यामुळे रंगमंचाचा प्रभावी वापर मर्यादित राहतो. त्यामुळे रंगमंचाची उपयुक्तता सिद्ध असूनही त्याची अंमलबजावणी सर्व शाळांमध्ये समान प्रमाणात होत नाही. त्यामुळे शिक्षक प्रशिक्षण, शाळास्तरीय नाट्यसंस्कृती आणि आवश्यक संसाधनांची उपलब्धता वाढविणे आवश्यक ठरते (NCF, 2023; SCERT Maharashtra, 2024).

राष्ट्रीय संदर्भात National Council of Educational Research and Training (NCERT) आणि भारताच्या Ministry of Education द्वारे प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या National Education Policy 2020 मध्ये अनुभवाधारित, कृतीआधारित, कला-एकात्मिक आणि विद्यार्थी-केंद्रित अध्यापनावर विशेष भर देण्यात आला आहे. या धोरणानुसार रंगमंच हा केवळ सहशालेय उपक्रम नसून अध्यापनाचा अविभाज्य भाग मानला जातो. कला-एकात्मिक शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या संज्ञानात्मक, सामाजिक आणि भावनिक विकासासाठी चालना देत असल्याचे अधोरेखित करण्यात आले आहे. तथापि, अनेक राज्यांमध्ये शिक्षकांना रंगमंचाधारित अध्यापनाचे पुरेसे प्रशिक्षण उपलब्ध नसल्यामुळे आणि मूल्यमापन प्रणाली अजूनही गुणकेंद्रित असल्यामुळे रंगमंचाचा अपेक्षित परिणाम सर्वत्र दिसून येत नाही. त्यामुळे राष्ट्रीय स्तरावर शिक्षक क्षमता विकास, अभ्यासक्रमात नाट्यआधारित उपक्रमांचा समावेश आणि जीवनकौशल्यांचे सातत्यपूर्ण मूल्यमापन यांवर अधिक भर देण्याची गरज आहे (NEP, 2020; NCF, 2023).

जागतिक संदर्भात, UNESCO, UNICEF आणि World Health Organization यांनी 21 व्या शतकातील शिक्षणामध्ये सामाजिक-भावनिक शिक्षण (Social and Emotional Learning), जीवनकौशल्य विकास आणि अनुभवाधारित शिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले आहे. अनेक देशांमध्ये Theatre in Education ही अध्यापनाची प्रभावी पद्धत म्हणून स्वीकारली गेली असून तिच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व, सहकार्य, संवाद, चिकित्सक विचार, सांस्कृतिक संवेदनशीलता आणि जागतिक नागरिकत्वाची भावना विकसित होत असल्याचे संशोधनातून स्पष्ट झाले आहे. मात्र, जागतिक स्तरावरही रंगमंचाची प्रभावीता ही शिक्षकांचे कौशल्य, शैक्षणिक नियोजन, स्थानिक सांस्कृतिक संदर्भ आणि विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग यांवर अवलंबून असल्याचे आढळते. त्यामुळे रंगमंच हा स्वतंत्र उपाय नसून व्यापक शिक्षणव्यवस्थेचा एक प्रभावी घटक म्हणून अधिक परिणामकारक ठरतो (UNESCO, 2021; UNICEF, 2019; WHO, 1999).

एकूण चिकित्सक मूल्यमापन करता, उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्य विकासासाठी रंगमंच हे अत्यंत प्रभावी, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थी-केंद्रित शैक्षणिक माध्यम आहे. तथापि, त्याची परिणामकारकता केवळ नाट्यउपक्रम राबविण्यावर अवलंबून नसून प्रशिक्षित शिक्षक, अनुकूल शालेय वातावरण, अभ्यासक्रमाशी सुसंगत नियोजन, सातत्यपूर्ण मूल्यमापन आणि स्थानिक सांस्कृतिक संदर्भाचा योग्य वापर यांवर अवलंबून असते. स्थानिक, राष्ट्रीय आणि जागतिक पातळीवरील शैक्षणिक धोरणे व संशोधन यांवरून असे स्पष्ट होते की, रंगमंचाचा नियोजनबद्ध आणि सातत्यपूर्ण वापर केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये जीवनकौशल्यांचा सर्वांगीण आणि शाश्वत विकास घडवून आणणे शक्य आहे.

निष्कर्ष (Expected Findings)

प्रस्तुत संशोधनाच्या आधारे असे स्पष्ट होते की, उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्य विकासासाठी रंगमंच हे अत्यंत प्रभावी, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थी-केंद्रित शैक्षणिक माध्यम आहे. नाट्याधारित अध्यापन, भूमिकानिर्वाह, संवाद सादरीकरण, प्रसंगनाट्य आणि इतर रंगमंचीय उपक्रमांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये प्रभावी संवादकौशल्य, आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण, सहकार्याची भावना, चिकित्सक विचार, सर्जनशीलता, निर्णयक्षमता, समस्या सोडविण्याची क्षमता तसेच भावनिक समतोल यांसारख्या मूलभूत जीवनकौशल्यांचा विकास होत असल्याचे अभ्यासातून स्पष्ट झाले. हे निष्कर्ष जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) प्रतिपादित केलेल्या जीवनकौशल्यांच्या संकल्पनेशी सुसंगत आहेत (WHO, 1997; WHO, 1999).

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-2020 मध्ये मांडलेल्या कला-एकात्मिक शिक्षण, अनुभवाधारित अध्ययन आणि विद्यार्थीकेंद्रित अध्यापनाच्या तत्वांची परिणामकारक अंमलबजावणी करण्यासाठी रंगमंच हे प्रभावी साधन असल्याचे या संशोधनातून अधोरेखित झाले. तसेच राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (NCF-2023) आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (NCERT) यांनी सुचविलेल्या सामाजिक-भावनिक शिक्षण, सर्जनशीलता आणि जीवनकौशल्य विकासाच्या उद्दिष्टांना रंगमंचीय उपक्रम प्रभावीपणे पूरक ठरतात (Ministry of Education, 2020; NCERT, 2023; NCF, 2023).

संशोधनामध्ये असेही आढळून आले की, रंगमंचाचा प्रभाव केवळ विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीपुरता मर्यादित राहत नाही, तर त्यांच्या सामाजिक जाणीवा, सांस्कृतिक संवेदनशीलता, मूल्याभिमुखता, समूहकार्याची क्षमता आणि जबाबदार नागरिकत्वाच्या विकासासाठी चालना मिळते. विद्यार्थी प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकत असल्यामुळे शिक्षण अधिक अर्थपूर्ण, आनंददायी आणि दीर्घकालीन ठरते. त्यामुळे रंगमंच हा सहशालेय उपक्रम न राहता अध्यापन-अध्ययन प्रक्रियेचा अविभाज्य घटक म्हणून स्वीकारला जाणे आवश्यक आहे (UNESCO, 2006; UNESCO, 2021; UNICEF, 2019).

तथापि, रंगमंचाधारित शिक्षणाची परिणामकारकता ही प्रशिक्षित शिक्षक, योग्य नियोजन, आवश्यक शैक्षणिक साधने, अनुकूल शालेय वातावरण, सातत्यपूर्ण मूल्यमापन आणि स्थानिक सांस्कृतिक संदर्भाचा समन्वित वापर यांवर अवलंबून असल्याचेही या अभ्यासातून स्पष्ट झाले. त्यामुळे शिक्षक प्रशिक्षण, अभ्यासक्रमात नाट्याधारित उपक्रमांचा नियोजित समावेश, कला-एकात्मिक अध्यापनाला प्रोत्साहन आणि जीवनकौशल्यांच्या सातत्यपूर्ण मूल्यमापनावर अधिक भर देणे आवश्यक आहे (NEP, 2020; SCERT Maharashtra, 2024).

एकूणच, प्रस्तुत संशोधनातून असे निष्पन्न होते की, उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्य विकासासाठी रंगमंच हे प्रभावी, उपयुक्त आणि शाश्वत शैक्षणिक माध्यम असून, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-2020 च्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी तसेच 21 व्या शतकातील आवश्यक कौशल्यसंपन्न, संवेदनशील, सर्जनशील आणि जबाबदार नागरिक घडविण्यासाठी त्याचा शालेय शिक्षणात व्यापक व नियोजनबद्ध वापर करणे ही काळाची गरज आहे (Ministry of Education, 2020; WHO, 1997; UNESCO, 2021; NCERT, 2023).

रंगमंच हे केवळ मनोरंजनाचे माध्यम नसून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व, संवाद, नेतृत्व, सहकार्य, भावनिक संतुलन आणि चिकित्सक विचारक्षमतेचा विकास करणारे प्रभावी शैक्षणिक साधन आहे. उच्च प्राथमिक स्तरावर रंगमंचाधारित अध्यापनाचा

अवलंब केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये जीवनकौशल्यांचा सर्वांगीण विकास होऊन ते आत्मविश्वासपूर्ण, संवेदनशील आणि जबाबदार नागरिक म्हणून घडण्यास मदत होते.

शैक्षणिक उपयोजन :

प्रस्तुत संशोधनाच्या निष्कर्षांच्या आधारे असे स्पष्ट होते की, उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्य विकासासाठी रंगमंच हे प्रभावी, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थी-केंद्रित शैक्षणिक माध्यम आहे. भाषा, सामाजिक शास्त्रे, पर्यावरण अभ्यास, मूल्यशिक्षण तसेच इतर विषयांच्या अध्यापनात भूमिकानाट्य, प्रसंगनाट्य, संवाद सादरीकरण, कथानाट्य आणि लोकनाट्य यांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग वाढून शिक्षण अधिक आनंददायी, अर्थपूर्ण आणि परिणामकारक होऊ शकते. रंगमंचीय उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये प्रभावी संवादकौशल्य, आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण, सहकार्य, चिकित्सक विचार, निर्णयक्षमता, समस्या सोडविण्याची क्षमता, सर्जनशीलता, भावनिक संतुलन आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांसारख्या जीवनकौशल्यांचा विकास घडवून आणता येतो. तसेच नाट्याधारित अध्यापनामुळे विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकण्याची संधी मिळाल्याने ज्ञानाचे व्यवहारातील रूपांतर सुलभ होते आणि त्यांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासाला चालना मिळते. या संशोधनातून शिक्षकांना कला-एकात्मिक व अनुभवाधारित अध्यापनपद्धतींचा अधिक प्रभावी वापर करण्यासाठी मार्गदर्शन मिळेल, तसेच शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये Drama in Education या संकल्पनेचा समावेश करण्याची आवश्यकता अधोरेखित होते. शालेय स्तरावर विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्यांचे मूल्यमापन करण्यासाठी निरीक्षण, कार्यसंपादन-आधारित मूल्यमापन, स्व-मूल्यमापन आणि सहकारी मूल्यमापन यांसारख्या पर्यायी मूल्यमापन तंत्रांचा वापर करण्यासही या संशोधनामुळे दिशा मिळते. याशिवाय, स्थानिक लोककला, सांस्कृतिक परंपरा आणि सामाजिक संदर्भांचा अध्यापनात समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये सांस्कृतिक जाणीव, सामाजिक समावेशकता आणि मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोन विकसित होण्यास मदत होईल. अशा प्रकारे, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा 2023 आणि जागतिक स्तरावर WHO, UNESCO व UNICEF यांनी मांडलेल्या जीवनकौशल्य, सामाजिक-भावनिक शिक्षण आणि कला-आधारित शिक्षणाच्या उद्दिष्टांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी रंगमंच-आधारित अध्यापन महत्त्वपूर्ण साधन ठरू शकते. त्यामुळे शाळांमध्ये नियोजनबद्ध, सातत्यपूर्ण आणि अभ्यासक्रमाशी सुसंगत पद्धतीने रंगमंचीय उपक्रमांची अंमलबजावणी केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये 21 व्या शतकातील आवश्यक जीवनकौशल्यांचा शाश्वत आणि सर्वांगीण विकास साध्य होईल (Ministry of Education, 2020; NCERT, 2023; WHO, 1997; UNESCO, 2021; UNICEF, 2019).

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- Ministry of Education. (2020). National Education Policy 2020. Government of India.
- National Council of Educational Research and Training (NCERT). (2005). National Curriculum Framework 2005. New Delhi.
- NCERT. (2023). National Curriculum Framework for School Education (NCF-SE 2023). New Delhi.
- World Health Organization (WHO). (1999). Partners in Life Skills Education: Conclusions from a United Nations Inter-Agency Meeting. Geneva.
- UNESCO. (2006). Road Map for Arts Education. Lisbon.
- UNESCO. (2021). Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. Paris.
- UNICEF. (2019). Global Framework on Transferable Skills. New York.

EduInspire-An International E-Journal**An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)****Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com**

- World Health Organization. (1999). Partners in Life Skills Education. Geneva: WHO.
- UNESCO. (2021). Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. Paris: UNESCO.
- UNICEF. (2019). Global Framework on Transferable Skills. New York: UNICEF.
- Ministry of Education, Government of India. (2020). National Education Policy 2020. New Delhi.
- NCERT. (2023). National Curriculum Framework for School Education. New Delhi: NCERT.
- SCERT Maharashtra. (2024). State Curriculum Framework for School Education. Pune: SCERT Maharashtra.

